

שיבת הפתל - ירושלים

שיחת הגאון הרב אביגדר הלוי נבנצל שליט"א

לפרשת וישב תשע"ה

נס פך השמן - נס בפנימיות

בעמים, הוא לא שוכן בטח.

הלל והודאה בחנוכה - על מה?

גם בימי מלכות יון, המתיוונים ניסו למצוא חן בעיני היוונים. לבטל ברית מילה, לעבוד עבודה זרה ועוד. והקב"ה עשה שמחשבת המתיוונים לבולל את ישראל ביוונים לא תצלח. קמו מתתיהו ובניו החשמונאים, והכו ביוונים ובמתיוונים. לא נתנו לתהליך ההתיינות להתנהל על מי מנוחות. השתדלו דווקא לדבוק בתורה, לדבוק בעבודת המקדש ובשאר המצוות שבתורה, שלא יהיה מצב של התבוללות בגויים.

מור"ר הגר"ש אויערבאך זצ"ל הסביר, שאמנם אנו אומרים הלל ו"על הניסים" במשך שמונה ימים כנגד שמונת ימי נס פך השמן, אבל האמת היא שההלל וההודאה לא נתקנו על נס השמן. אמנם זכינו ע"י נס זה לקיים את מצות הדלקת המנורה במקדש, שזוהי זכות גדולה מאד, כמובן, אבל סוף סוף לא היה כאן אלא קיום של מצוה אחת פרטית, ועל כך לא היו חז"ל מתקנים שמונה ימי הלל והודאה לדורות. תקנת הלל והודאה לדורות היתה אפוא בהכרח על נס הנצחון במלחמה, ש"מסרת גיבורים ביד חלשים ורבים ביד מעטים". היוונים היו מצוידים בכלי הנשק המתקדמים ביותר לפי מושגי הימים ההם (פילים וכו'), והחשמונאים נלחמו בהם בידים כמעט ריקות, וניצחום. זהו הנס העיקרי עבורנו, שעליו תקנו להודות ולהלל לה', שכן בגלל נס זה זכינו להשתחרר מגזרות היוונים, ולהמשיך בשמירת התורה, בקיום המצוות ובעבודת המקדש. אמנם תקנו להודות על הנס במשך שמונה ימים, כמנין הימים של נס פך השמן, ואלמלא נס פך השמן נראה שלא היו מתקנים להודות ולהלל אלא יום אחד, וגם הדלקת נר כנראה שלא היו מתקנים, אבל סוף סוף ההודאה איננה על נס פך השמן. ההודאה היא על נס הנצחון, שבגללו זכינו לחזור ולקיים תורה ומצוות. נס הנצחון במלחמה הציל את כל הרוחניות שלנו. "אלמלא הם (=החשמונאים), נשתכחו התורה והמצוות מישראל" (רמב"ן בראשית מט, ט). לא היתה ברית מילה, לא שבת, לא כשרות, לא עבודת בית המקדש - שום דבר לא היה. על זה אנו באמת צריכים להודות לה', על הנצחון במלחמה, שאיפשר לנו לחזור ולקיים תורה ומצוות.

הקב"ה הבטיח בתוכחה, שאמנם יביא ח"ו כל מיני פורעניות על ישראל אם יחטאו, אבל הבטיח גם ש"אף גם זאת, בהיותם בארץ איביהם, לא מאסתי ולא געלתיים לכלתם להפך פריתי אתם" (ויקרא כו, מד); שבכל דור ודור תהיה לנו משענת, ויהיו מסייעים לעבודת ה', כמו שהגמרא אומרת: "לא מאסתיים - בימי כשדים, שהעמדתי להם דניאל חנניה מישאל ועזריה; ולא געלתיים - בימי יוונים, שהעמדתי להם שמעון הצדיק, וחשמונאי ובניו, ומתתיהו כהן גדול; לכלתם - בימי המן, שהעמדתי להם מרדכי ואסתר; להפך פריתי אתם - בימי פרסיים, שהעמדתי להם של בית

"אילו מצאה מנוח לא היתה חזרת"

יוסף בבית אביו לומד תורה, "בר חכים" (עי' רש"י בראשית לו, ג), מצטין במיוחד, והיינו מצפים שימצא חן בעיני האחים שלו. אבל לא, הוא לא מוצא חן בעיני האחים. להפך, הם שונאים אותו. למרות שהם עובדים את ה' כמוהו, הם שונאים אותו. אח"כ יוסף בא אל בית פוטיפר, פוטיפר עובד עבודה זרה ויוסף ירא שמים, שם שמים שגור בפיו (רש"י שם לט, ג), ודווקא שם יוסף מוצא חן. "ויפקדוהו על ביתו, וכל יום ילך לו נתן בידו" (שם, ד). גם אח"כ, כשיוסף מגיע לבית הסהר, הוא שוב מוצא חן בעיני שר בית הסהר המצרי (שם, כא), והוא נותן בידו את כל האסירים אשר בבית הסהר (שם, כב). הרי שהחן לא מוכרח לבוא בדרך הטבע. כשה' רוצה, יוסף מוצא חן אצל הגויים, עובדי עבודה זרה, ודווקא אצל אחיו עובדי ה' הוא לא מוצא חן.

זו אולי הקדמה למצב שישראל ימצאו בו אחר כך במצרים. ישראל מנסים למצוא חן בעיני המצרים, מנסים לבטל ברית מילה כדי להיות דומים למצרים ולהתחבר אליהם, אבל אם כך - הקב"ה עושה שדווקא לא ימצאו חן בעיניהם. שמצרים יעבידו את ישראל בפרך, יהרגו את הילדים, וכל מה שהמצרים עשו לנו. אחר כך, כשהמצרים קבלו תשע מכות ועומדים לקבל את העשירית, והם סובלים מאד בגלל ישראל, דווקא אז ה' "נתן את חן הָעַם בְּעֵינֵי מִצְרַיִם" (שמות יב, לו). אז פתאום ישראל מוצאים חן בעיני המצרים. הכל בניגוד לטבע. להראות, שמציאת החן היא לא דבר טבעי, אלא הקב"ה קובע אצל מי תמצא חן ואצל מי לא תמצא חן. יוסף שם שמים שגור בפיו, אז הוא נושא חן. אבל ישראל אחרי מות יוסף מנסים להתבולל בגויים, אז הם לא נושאים חן.

למה עשה הקב"ה כך, שישראל לא ימצאו חן בעיני המצרים? - כדי שלא יתבוללו בהם. אם היו מוצאים חן בעיניהם, והיה להם טוב במצרים, לא היתה להם שום שאיפה לצאת משם. הקב"ה לא רוצה שיהיה מצב כזה. חז"ל אמרו על הגלות אח"כ, "היא יִשְׁכַּח בְּגוֹיִם לֹא מְצָאָה מְנוּחַ" (איכה א, ג), כי "אילו מצאה מנוח לא היתה חזרת" (איכ"ר א, ט). היתה מתבוללת בעמים. אז הקב"ה דואג לכך שישראל לא יוכלו להתבולל בעמים. לא ימצאו מנוח. המשכילים בגרמניה ניסו להתבולל בגרמנים. היו אומרים: "הֲיִזָּה אדם בצאתך ויהודי באהלך" (משפט זה טבע אחד ממשוררי ה"מסכילים")¹, וניסו לחקות את הגרמנים בכל דבר. ומה יצא מזה? - נתקיים בהם הפסוק, "ויבגוים הָעַם לֹא תִגָּע וְלֹא יִהְיֶה מְנוּחַ לְכַף רַגְלָךְ, וְנָתַן ה' לְךָ שֵׁם לִב רַגְזוֹ וְכָלִיּוֹן עֵינָיִם וְדַאֲבוֹן נַפְשׁ" (דברים כח, טו). הגרמנים החליטו ש"טוב ביהודים הרוג", רחמנא ליצלן, וכל מה שקרה בעקבות זה. הקב"ה לא רוצה שנתבולל בעמים. לא נותן לנו להתבולל. אם יהודים מנסים להתבולל, הקב"ה מביא עליהם פורעניות, והיא מונעת את ההתבוללות. אם אנו נבדלים מהגויים, אז "וישפן ישפן אל פֶּטַח בְּדָד עֵין יַעֲקֹב" (דברים לג, כח). כשהוא בדד, הוא שוכן בטח. כשהוא מתבולל

נס, להמציא לישראל גם מנורת זהב, כדי שתתקיים המצוה בתכלית השלמות?⁶

חושבני שהתירוף לזה הוא, שהקב"ה רצה ללמד כאן יסוד חשוב. והוא, שאמנם צריך להדר במצוות, וחלק מן ההידור במצוה הוא גם היופי החיצוני של המצוה, אבל אף על פי כן, ההידור הפנימי - דהיינו: היחס הנפשי אל המצוה, ומדרגת הרוחניות של האדם - חשובים יותר מן ההידור החיצוני! והנה, את ההידור החיצוני - מסמל הזהב שבמנורה, שהוא גלוי ונראה לעין פל. לעומת זאת, את ההידור הפנימי - מסמלת טהרת השמן, שבה אי אפשר להבחין בעיני בשר. גם במיקרוסקופ המשוכלל ביותר לא ניתן להבחין בין שמן טהור לשמן טמא. רק בכח חכמת התורה ניתן להבחין ביניהם. כי טהרה היא פנימיות, לא חיצונית. לכן לא עשה ה' לישראל נס במנורה, לשלוח להם מנורת זהב, כדי לרמוז, שהפנימיות חשובה יותר מן החיצונית, ועד כמה שה' רוצה את ההידור החיצוני במצוה, הוא רוצה קודם כל את ההידור הפנימי, שהוא היחס המכובד למצוה, והתייחסותו של האדם אל המצוות בכלל. בניגוד לתרבות יון, ששמה את הדגש על החיצונית, ה' רצה להראות כאן, שהדגש צריך להיות על הפנימיות, יותר מאשר על החיצונית.

לא להפוך פנימיות לחיצונית

זו אולי הסיבה לכך, שבסוף ימי בית שני אנו מוצאים, שיהודים החמירו בנושא הטהרה יותר מכל מצוות אחרות שבתורה. למשל, הגמרא מביאה מעשה נורא בכהן אחד שנעץ סכין בלבו של חברו בעזרה שבמקדש, [בגלל שחברו זכה בעבודת תרומת הדשן, ולא הוא]. רץ אבי הנדקר אל בנו, ומצא אותו מפרפר. עמד ואמר: ברוך השם! "עדין בני מפרפר, ולא נטמאה הסכין" ... (יומא כג, א) לא אדם זר, אלא אביו של הנדקר בכבוד ובעצמו עומד ואומר: כולם להרגע! לסכין - שלום. היא לא נטמאה, חלילה... איזו מין נחמה היא זו? זה מה שחשוב עכשיו, לדעת אם הסכין נטמאה או לא?! הרי גם אם הסכין נטמאה, אפשר לטהר אותה. וגם אם לא, זה לא אסון גדול כל כך, לעומת האסון הנורא של רציחת כהן בבית המקדש!... אומרת על כך הגמרא: "ללמדך, שקשה עליהם טהרת כלים יותר משפיקות דמים" (שם). עיוות וסילוף נורא! טהרת כלים היתה חשובה אצלם יותר משפיקות דמים!

הגמרא מביאה עוד: "דבר תורה, עור אדם [מת] שְׁעָבְדוּ - טהור. ומה טעם אמרו [חכמים שהוא] טמא? גזירה שמא יעשה אדם עורות אביו ואמו שטיחין" (חולין קכב, א). מבהיל הרעיון! אדם שחשוד לפשוט את העור מאביו ואמו המתים ולעשות ממנו שטיחים ח'ו, לא חשוד לעשות כן במקרה שהשטיח יהיה טמא. ניוול גופות אביו ואמו לא מרתיע אותו, רק הטומאה מרתיעה אותו! (תוס' סנה' מח, א ד"ה משמשין)

עוד רואים בחז"ל, שגם אנשים שהיו חשודים על גילוי עריות חמור, לא היו חשודים על טומאה וטהרה. חז"ל אמרו, שטבילת עזרא נתקנה, בין השאר, כדי לגדור מעריות. אנשים שהיו חשודים לחטוא בעריות, לא היו חשודים לעשות זאת ללא שיהיה להם מקוה להטהר בו מן הטומאה (עי' ברכות כב, א). גילוי עריות, שהוא מהעבירות החמורות בתורה, שהוא ביהרג ועל יעבור, והעובר עליו אין לו חלק לעולם הבא - זה לא מפחיד את החוטא. רק העובדה שאין לו מקוה לטבול אחר כך, זה מה שמפחיד אותו.

רבי וחכמי דורות; פִּי אֲנִי ה' אֶלְקֵיהֶם - לעתיד לבוא, שאין כל אומה ולשון יכולה לשלוט בהם" (מגילה יא, א). ה' הבטיח שלא נשאר בלי משענת, וח'ו לא נתבולל בין האומות. בכל דור ודור תהיה לנו השגחת ה' להחזיק אותנו באמונה. בכל הדורות הקב"ה דואג שלא נתבולל בגויים, ושיהיו בעם ישראל גדולי תורה ויראת שמים, שישפיעו על כל עם ישראל מהאור שלהם.

החשמונאים כמובן נלחמו ביוונים, אבל הם לא נלחמו על עצמאות, על ממשלה ועל מדינה. הם נלחמו אך ורק על קיום התורה. ממילא זכו גם ש"חזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה"² (רמב"ם הל' חנוכה פ"ג ה"א). אבל לא על כך היתה המלחמה. אח"כ המרידות המאוחרות יותר היו על עצמאות מדינית והן נכשלו, לא היתה להן הצלחה. אבל המרידה החשמונאית היתה על קיום התורה, לא על משהו אחר, ולכן היא זכתה להצלחה, וזכתה גם לעצמאות מדינית.

למה נעשה הנס רק בשמן, ולא בגוף המנורה?

מה רצו היוונים? - היוונים רצו "להשכיחם תורתך, ולהעבירם מחוקי רצונך". אמנם הם פיתחו והדגישו מאד את ענין החכמה, "חכמה יונית", אך כבר אמר רבי יהודה הלוי ז"ל על חכמה זו, ש"אין בה פרי כי אם פרחים". יש בה יופי חיצוני, אבל פרי - שאדם יִהְפֵךְ להיות אדם טוב יותר ע"י חכמה זו - זה אין בחכמת יון. עם כל החכמה המפותחת, התרבות היוונית העריצה בעיקר את היופי החיצוני³, לא את המעשים הטובים, שזהו היופי הפנימי. החכמה נשארה אצל היוונים ענין חיצוני, שאין לו שום השפעה על פנימיות האדם⁴. החשמונאים הראו שהפנימיות חשובה יותר מהחיצונית, ובסופו של דבר - היא זו שמנצחת. "מסרת גבורים ביד חלשים, ורבים ביד מעטים". הפנימיות של החשמונאים מנצחת את החיצונית של יוון.

חשבת, אולי זה הטעם, למה עשה הקב"ה נס לישראל רק בשמן, ולא עשה להם נס גם במנורה. הרי שני דברים היו חסרים אז לקיום מצות הדלקת המנורה במקדש כהלכתה: שמן טהור, ומנורה [שכן היִנְיִים לא רק טמאו את השמנים, אלא גם נטלו את כל הכלים שהיו במקדש (עי' רש"י ע"ז מג, א ד"ה ומלכות בית חשמונאי)]. והנה, לגבי השמן - נעשה להם נס. למרות שיש סוברים שאם לא היו מוצאים שמן טהור היו יכולים להדליק בשמן טמא, כי טומאה דחוויה בציבור⁵, אבל למעשה נעשה להם נס, שְׁפָף השמן שמצאו, "לא היה בו אלא להדליק יום אחד, ונעשה בו נס והדליקו ממנו שמונה ימים" (שבת כא, ב). אבל לגבי המנורה לא נעשה להם נס, והם נאלצו להדליק בשפודים של ברזל מְחוּפִּים בְּבַעֲזָ (בְּדִיל), ורק אחר כך כשהעשירו עשאוהו של כסף, וכשחזרו והעשירו עשאוהו של זהב (עי' שם). וצריך להבין: למה לא עשה הקב"ה נס לישראל גם במנורה? הרי ה' תקצר לשלוח להם מנורת זהב?! אם ה' כבר רוצה שיקיימו את המצוה עם כל ההדורים, ושולח לשם כך שמן טהור, ועושה נס שידלק שמונה ימים, למה לא שלח גם מנורת זהב, כדי שתתקיים מצות הדלקת המנורה ביופי ובהדר?

ולהגדיל הקושיא יש להוסיף עוד: הרי עשיית המנורה מזהב אינה רק ענין של יופי, אלא ענין בעל השלכות הלכתיות. כשמנורה נעשית מזהב, יש בה גם גביעים כפתורים ופרחים, מה שאין כן מנורה שאינה מזהב, אין עושים בה גביעים כפתורים ופרחים (רמב"ם הל' בית הבחירה פ"ג ה' ב-ד). מדוע א"כ לא עשה ה'

אם לומד תורה ובין אם לא לומד תורה, והיות והגזרה היתה על הגשמיות, אז ההודאה היא בגשמיות. לעומת זאת, בחנוכה הגזרה היתה על הרוחניות. רצו "להשכיחם תורתך, ולהעבירם מחוקי רצונך", ואם ישראל היו מסכימים לזה, היו הולכים בדרך שלהם ומשתחיים להבל וריק שלהם, היו עוזבים אותם במנוחה. הגזרה היתה ברוחניות. לכן גם ההודאה היא ברוחניות, ימי הלל ושמחה להודות לה' (עי' ב"ח או"ח סוף סי' תר"ע; משנ"ב שם ס"ק ו'). אמנם הפוסקים כתבו, שאם מרבים בסעודה בחנוכה, ואומרים בסעודה זמירות ותשבחות לה', הסעודה נהיית סעודת מצוה (רמ"א שם ס"ב), "שכל שעושה כדי ליתן שבח למקום או לפרסם הנס או המצוה, הכל סעודת מצוה" (משנ"ב שם ס"ק ט'). אבל אין עיקר מצות חנוכה באכילה ושתייה. עיקר מצות חנוכה בהלל והודאה לה', בניגוד לפורים שעיקר המצוה הוא באכילה ושתייה.

והנה החת"ם סופר אומר, שחובת פרסום הנס שעשה לנו ה' בימי היוונים ובימי המן היא מן התורה, אלא שמדאורייתא היה די "בשום זכר לנס (=בכל זכר שהוא), ואנשי כנסת הגדולה הם שתקנו לקרות מגילה ושמחה ומשתה, וכן בחנוכה תקנו חשמונאים נרות, וכל זה דברי קבלה ודרבנן, אבל מן התורה מחוייב לעשות [רק] שום זכר לנס" (הגהות וחידישי החת"ם עמ"ס מגילה ו, ב - נדפס עם הגמ' אחרי חי' מהר"ץ חיות). יכול להיות א"כ לפי החת"ם סופר, שאם משהו בחנוכה לא יאמר הלל ולא ידליק נרות רק יאכל לביבות וסופגניות, אז ג"כ יש לו מצוה, שהרי הוא עושה "שום זכר לנס". אמנם הוא לא מקיים בזה את תקנת חכמים שקבעו לנו באיזה אופן לעשות זכר לנס, אבל את ה"דאורייתא" הוא קיים, שהרי עשה זכר לנס השמן באכילת לביבות וסופגניות (שמטגנים אותן בשמן). עכ"פ, מדרבנן עיקר חנוכה הוא באמת רוחני, להודות ולהלל לקב"ה על הנסים שעשה לנו.

ניתן להוכיח בנקודה זו גם מגזרת חז"ל, שבשר פיגול ובשר נותר מטמאים את הידיים (משנה פסחים כ, ב). למה גזרו זאת? כדי שכהנים יזהרו לא לפגל את הקדשים ולא להותיר מהם (גמ' שם). וקשה לכאורה: הרי פיגול הקרבן והותרת בשרו לאחר זמן אכילתו הם איסורי תורה (שלא להותיר - סהמ"צ לרמב"ם, ל"ת ק"כ; שלא לפגל - שכחת הלאוין לרמב"ן, ד'), ואם יש חשש שהכהנים לא יזהרו בזה, מה תוסיף כאן טומאת ידיים, שהיא איסור קל מדרבנן? אלא מוכח מכאן, שאכן זה היה המצב. גם מי שחשוד לפגל את הקרבן או להותיר משרו לאחר זמנו, ירתע מלעשות כן בגלל טומאת ידיים שגזרו רבנן (תוס' פסחים פה, א ד"ה משום).

מה היתה הסיבה לכך, שהחמירו כל כך בטומאה וטהרה לעומת נושאים אחרים? אולי הסיבה לכך היתה... הנס של חנוכה! מכיון שראו את הנס הגדול שנעשה בפך השמן הטהור, החליטו שטהרה היא הדבר החשוב ביותר, ושמו עליו דגש מיוחד, ואילו בשאר הדברים שלא ראו בהם נס, לא הקפידו כל כך. כמובן, זה לא מצב תקין, ולא כך צריך להיות. התורה מקפידה על גילוי עריות ועל שפיכות דמים יותר מאשר על טהרת כלים וטבילת עזרא. אבל זה מה שקרה, שגם מהפנימיות עשו חיצוניות. כך הם עמי הארץ. "מאמצים" להם דבר אחד להזהר בו, ובדברים אחרים - מזלזלים. לעומתם, החכמים נוהרים בכל הדברים. גם בטומאה וטהרה, גם בשבת, גם בכשרות, וכן בכל שאר מצוות התורה.

על כל פנים, הקב"ה רצה להראות בנס פך השמן את כח הפנימיות. שיכירו וידעו כולם, שהנצחון לא בא לחשמונאים בגלל שהיו גאונים צבאיים או משהו כזה, אלא בגלל שהיו טהורים. "מסרת טמאים ביד טהורים" - מפני שהיו טהורים, יכלו להתגבר על הצבא היווני.

מצוה דאורייתא באכילת סופגניות...

היום איננו מצליחים להתגבר על הטומאה. אין לנו אפר פרה אדומה, ואנו צריכים לשאוף ליום שנזכה לעבוד את ה' בטהרה ולא בטומאה. הפוסקים כתבו, שלכן בחנוכה לא נצטוו לעשות משתה ושמחה כמו בפורים, רק הדלקת נרות והלל והודאה. כי בפורים הגזרה היתה על הגשמיות, המן רצה להרוג כל יהודי, בין

1. ואמר אחד הגדולים זצ"ל, שכיום נתהפכה הסימא אצלם, והם אומרים: "היה יהודי בצאתך ואדם באהלך". היינו, שהיהדות הפכה אצל אלו שאינם שומרי תורה ומצוות רק לענין לאומי, להכריז ולפרסם על זה לפני הגוים, למען ידעו כי גם לנו תרבות משלנו ושפה משלנו וזכויות הסטוריות בא"י וכיו"ב. אבל בבית, בחיים הפרטיים - היהדות אינה מחייבת כמעט כלום, ואפשר לחלל שבת ולעשות כל תועבה.
2. ומנין השנים המדוייק מיום שנצחו את מלכות יון ועד חורבן בית שני, הוא מאתים ושש שנים. ק"ג שנה למלכות בית חשמונאי, וק"ג שנה למלכות בית הורדוס (עי' ע"ז ט, א). [ועכ"פ, מבואר בגמרא (שם), שרק בעשרים ושש השנים הראשונות של מלכות בית חשמונאי היתה מלכות ישראל עצמאית לגמרי. אבל אח"כ, במשך מאה ושמונים שנה שנותרו עד החורבן, היתה מלכות ישראל כפופה ומשועבדת למלכות רומי].
3. וגם עצם השם "יָוֹן", בהיפוך סדר האותיות הוא "נו"י, לשון יופי (של"ה מסכת תענית פרק "תורה אור" אות פ"ט).
4. עי' רמב"ן עה"ת (ויקרא טז, ח בסוף דבריו) שכתב, שאריסטו ותלמידיו היו גסי דעת ורשעים.
5. עי' שו"ת חכם צבי (סי' פ"ז) ופני יהושע עמ"ס שבת (כא, ב סוף ד"ה מאי חנוכה).
6. ומכל מקום, קושיא זו היא רק לפי דעת הרמב"ם, שבדוקא אין עושין גביעים כפתורים ופרחים במנורה שאינה של זהב (כן כתב בדעתו ה"משנה למלך" הלכ' בית הבחירה פ"ג ה"ד). אבל לדעת רש"י, גם במנורה של שאר מתכות רשאים לעשות גביעים כפתורים ופרחים, אלא שאין חובה לעשותם (עי' רש"י מנחות כח, א ד"ה אינה באה גביעין. וכן דקדק בדבריו ה"מנחת חינוך" מצוה צ"ח ס"ק ה').

השיחה נערכה לפי הבנתו של העורך,

וכל טעות או חסרון (אם ישנם) יש לתלות בעורך בלבד.